

Lesoni Tonga Mo e Anga Fakafonua

Kalasi: Foomu 5

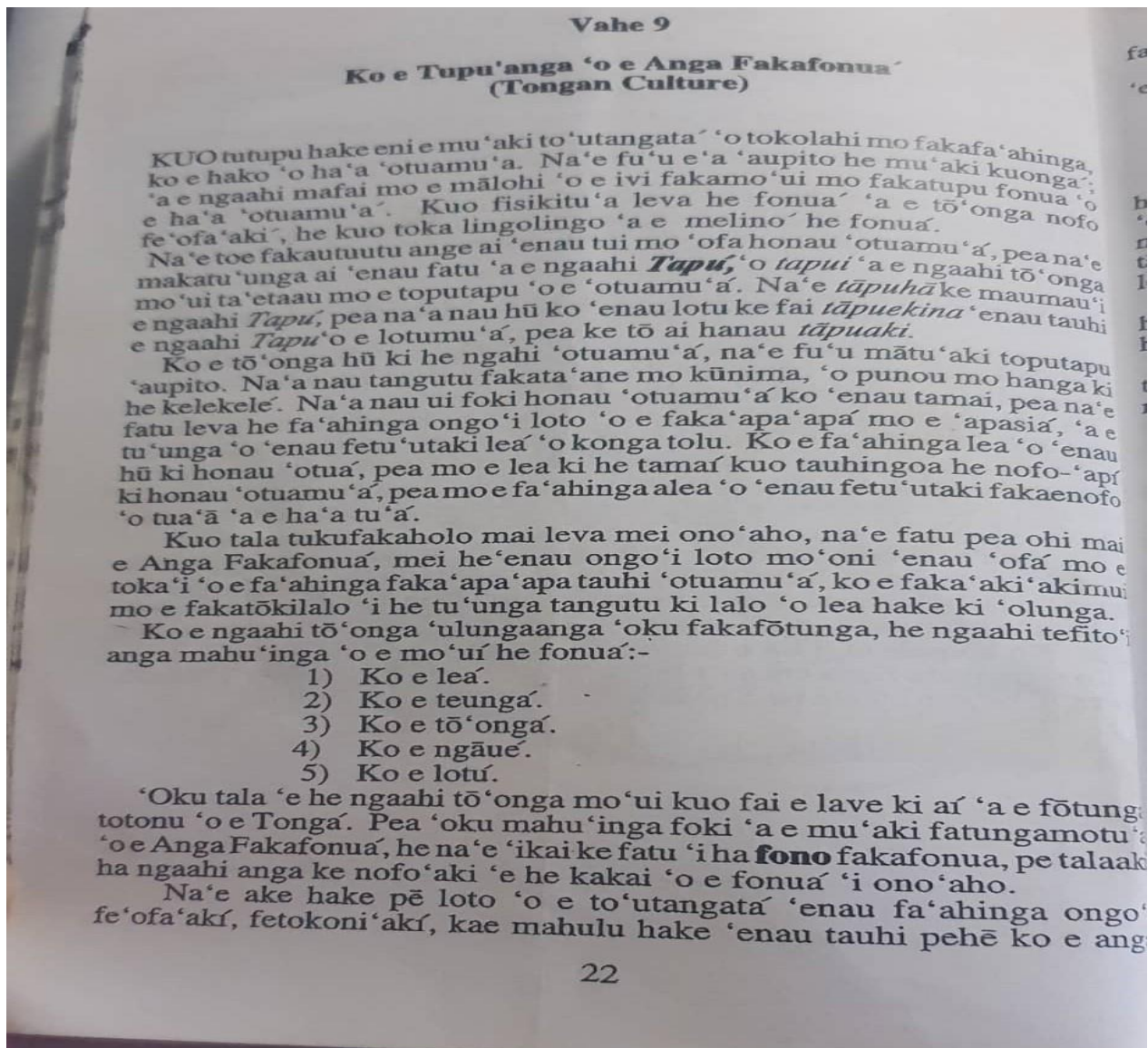
'Iuniti 2: Anga 'o e Nofofaka-Tonga

Topiki : Anga Fakafonua

Taimi: Uike 7

Ngaahi 'Ilo: Mahu'inga 'o e Lea tu'ufonua

Note

fakafonua 'o 'enau tauhi 'otuamu'a.
 Ko ia ai na'e makatu'unga leva he ngaahi tefito 'i 'ulungaanga tupu'a
 'e fā 'a e taufatungamotu'a 'o e Anga Fakafonua:-

- 1) Ko e faka'apa'apa.
- 2) Ko e tauhi-vaha'a.
- 3) Ko e mamahi'i-me'a.
- 4) Ko e loto-tō.

Ko e tefito 'i ngāue ma'ongo'onga taha 'o e mu'aki to'utangata, ko
 hono fokotu'u 'a e lotumu'a, pea nau lotu ai. Na'e tupulaki mei ai e anga
 'o 'enau tauhi honau vā mo honau 'otuamu'a ko e tauhi vaha'a. Kuo
 mahino pē he Tala 'o e fonua' na'a nau hū mo lotu pē he kamata'anga, pea
 tā 'oku taau ke tauhi 'e Tonga 'a e lotu ko 'enau lotu, ka 'oku 'ikai ko e
 lotu muli.

Tā na'e toki hake mai pē kau misinalé ia mo e Kosipeli, pea tupu ai
 hono holoki 'e Siaosi Tupou I 'a e ngaahi 'otuamu'a fakafonua, pea nau
 hiki mo 'enau lotu 'o hū ki he 'Otua Ta'ehāmai, pea ko e 'Otua Mo'ui.
 Ko e kuonga eni kuo kakato hono fatu 'e he ngaahi to'utangata 'a e
 taufatungamotu'a 'o e fonua, pea na'e tu'uholoaki mai ai pē mo hono
 ngaahi fakalakalaka he nofo fakafonua.

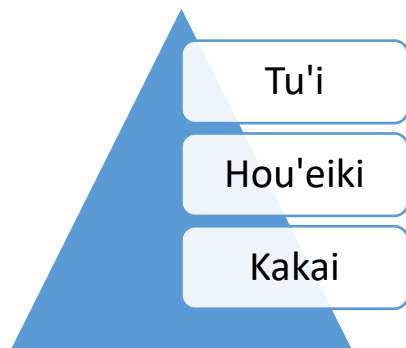
- 1) Faka'apa'apa ki he tamaí.
- 2) Faka'apa'apa ki he 'ulumotu'a.
- 3) Faka'apa'apa ki he lahi.
- 4) Faka'apa'apa 'a e tuonga'ané mo e tuofefine.
- 5) Faka'apa'apa ki he Tu'í.
- 6) Faka'apa'apa ki he hou'eiki.
- 7) Faka'apa'apa ki he pekiá.

Kuo mahino pē 'a e tūkunga 'o e Anga Fakafonua mo hono fa'ahinga
 'elemeniti 'oku mo'ui, pea 'oku mānava. Ko ia ai 'oku faingata'a ke
 fakatolonga ha me'a 'oku mo'ui. Kuo mahino ai e founa 'oku ngāue'aki
 'i Tonga ko e fakamo'ui ka 'oku 'ikai ko e fakatolonga, he ka ngāue'aki
 'e mo'ui pea ka 'ikai pea mole, pe fakafonuamole leva 'a e nofo.

Ko e Tala 'o e fonua ni kuo tukufakaholo mai he ngaahi to'utangata
 'a e fa'ahinga **Loto** na'e lalanga mei ai 'a e Anga Fakafonua 'o Tonga, 'o
 makehe taha pē ia mei ha toe fa'ahinga kakai 'o e potutahi ko eni, pea kuo
 'iloa ia he feitu'u-la'aa ni ko e **Loto 'o e Tonga**.
 (Ko e fakamatala eni na'e hiki mei he tō folofola 'a Kuini Sālote Tupou
 III, 'i he Palasí 'i Nuku'alofa, he 'aho 4 'o Mē, 1963).

Ko 'etau lea foki 'oku 'ikai ke sola 'oku kalasi 'e tolu 'o fakatata ki he tu'unga 'o e anga 'e tau nofo he sosaieti 'o e Tonga.

Tu'unga 'o e nofo 'a e Tonga

Pea mei heni 'oku vahevahe leva 'a e lea ki he kalasi 'e tolu ke fakatatau ki he tu'unga 'e tolu 'i he nofo 'a e sosaieti Tonga, 'o hange ko 'ene ha he tepile 'i lalo.

Lea ki he Tu'i	Lea ki he Hou'eiki	Lea ki he kakai
Ha'ele	Me'a	'alu
taumafa	'ilo	kai

Koe lea foki 'oku ne fakahaa'i 'aki 'ete faka'apa'apa kapau 'oku te lue 'o fakalaka ha taha 'oku te lea tulou, kaapu 'oku te fakahoko ha kole 'oku te lea kataki fakamolemole. Ko e le afoki 'oku ho'ata ai 'a e 'taufatungamotu'a 'o e anga fakafonua . He ko e kakai mo'ui faka'apa'apa 'a e kakai Tonga 'o nau ngaue'aki 'a e lea ke tauhi 'aki 'a e va, 'oku te lea 'o valoki'i ha taha koe'uhi koe mamahi'i hoto fatongia ki he lelei. 'Oku malava ke ho'ata ki tu'a mei he'ete to'onga lea pe ko e tangata pe fefine angafefe kita 'i fotunga 'o 'ete lea.

Ko e lea foki 'o e ngaahi fonua kaunga'api hange ko Ha'amo'a 'oku meimei tatau 'etau lea he 'oku fakamo'oni ia ko 'etau tuku'au mai mei 'Esia Tonga Hahake 'i he folinga tatau 'etau lea. 'Ikai ke ngata foki ai 'oku tau ngaue'aki 'a e lea fakamatapule ke fakahaa'i 'a 'etau faka'apa'apa 'a 'ete toka'i ha taha mo tauhi hoto va he'ete ngaue'aki 'a e lea fakamatapule.

Ngaue

1. Fakahingoa mai 'a e fa'ahinga lea he mamani na'e tupu mei ai 'a e lea faka-Tonga. (SL1)
2. Tohi mai ha lea na'e fatu mei ha ouau fakaTonga. (SL1)
3. Tohi mai 'a e tefito'i fatongia 'o e lea. (SL1)

4. Tohi mai ha hingoa 'o ha ngaahi kolo 'I Tonga ni ko e ohi mai mei hotau fonua kaunga'api.(SL2)
5. Fakamatala ki he founa hono ngaue'aki 'o e ngaahi lea fakamatapule/ lea heliaki/ lea faka'aki'akimui. (SL)
6. Fakamatala ki he 'uhinga 'oku kehe ai 'a e lea ki he tu'I mo e hou'eiki. (SL3)
7. Fakamatala'i 'a e ngaahi tefito'i fatongia 'o e leaki he anga fakafonua pea 'omai mo e fakatata. SL3)

8. Fekumi ki he ngaahi feitu'u, ngafa , ouau, mo e 'ataakai na'e fatu ai e lea 'a e kakai Tonga 'i he senituli 16-18 (SL4)

9. Fakafuofua'i 'a e tu'unga ne 'i ai 'a e lea faka-Tonga 'i he teeki ke 'ahia 'a Tonga 'e he kau kaivai 'Iulope mo e kau misinale. (SL4)

Ngaahi 'ilo: Mahu'inga 'o e teunga (vala) ko e konga 'o e anga fakafonua 'a e Tonga.

NA'E fatu mei' he fa'ahinga tui 'a e to'utangata' ki honau 'otuamu'a', e fa'ahinga Ouau Fakafonua ko e Fakahōifua. Ko ia ai na'e pau leva kō nau fakateunga honau vala lou'akau', pea na'a nau halu ai e fue' 'o na kahoa ko honau teunga fakahōifua.

Ko ia na'e tuku'au mai ai he ngaahi kuonga, mo e fa'ahinga vala kehekehe ko honau vala fakafonua. Na'a nau hanga 'o tui e lou'akau' nau kahoa, pea ha'i takai 'i honau kia'inima, mo honau kia'iva'e, ko teunga makehe 'o e fakahōifua. Na'a nau toki lalau pea nau haka hanga ki he langi; 'o nau hiva kalanga ko e ouau fakafiefia, ke hōifua ai honau 'otuamu'a.

Kuo a'u mai eni ki he kuonga 'o e Ha'a Tu'i Tonga; pea kuo loakā pē hono fatu 'o Falehanga 'e ha'a fafine 'o e kuonga ko ia. Ko vakavakaua heni he fatunga mo'ui 'o e fonua 'a Tōkanga mo Falehanga. Ko Tōkanga ko e tō'anga ma'ala 'a ha'a tangata, pea ko Falehanga ko falekoka'anga mo lālanga 'o ha'a fafine. Pea kuo uluisino he to'utanga 'o e kuonga ko eni, 'a e mo'ui 'apasia' mo e fakangeingeia. Ko ia ai na tupulaki hake leva 'a e fa'ahinga fakakaukau ki ha fa'ahinga vala 'o molumalu pea taau mo e Hau.

Ko honau Tala mei mu'a, na'a nau hiki pē mei' he lau'i'akau' ki kili'i'akau'. Na'a nau ma'u leva 'a e ongo kili'i'akau na'e lava ke h kuluki hono kilí, 'a ia ko e *Fau* mo e *Hiapo*. Na'a nau tu'usi leva e f hiapo' i hono tefito, pea na'a nau ui ia ko e amusi. Pea hoko ai hono kuluki hono kilí mei' he mokofuté, 'o fohi leva e kili tu'a' kae tauaki e lotó, 'a ia 'oku hinehina ia mo matolu, pea ko e taimi ia kuo ui ko e tu 'Oku toe fakautuutu ange 'ene fefeka 'a e tutu' he 'ene mōmoa. Ko ia nau toki hanga leva 'o takai fakatakainga tutu.

Kuo a'u eni ki he tu'unga hono ngaahi 'o e tutu. Na'a nau hanga le 'o tu'usi e kupu'i 'akau lōloa 'o to'o hono kilí, pea fakatokoto ko e tut Na'e tu'usi leva e ki' i kupu'i 'akau si'isi' i na'e puke fakanimataha pē, na'a nau ui ko e ike. Ko e ngāue eni na'e fai mei Tōkanga mei' he ni mea'a 'o ha'a tangata' i he ta'anga' mo e tā tongitongi. Pea 'oku faka mai heni 'a e ngaahi ngāue 'i ono'aho na'e fetakinima ai a Tōkanga Falehanga.

Na'e tuku atu leva e tutua' mo e ike' mei' he fale tufunga' ki Falehanga ko e ngāue'anga 'o ha'a fafine. Na'a nau toki fakavai leva e nga

takainga tutu ke molū, pea nau toki haha (tutu) 'aki e ike he tutua' ke molū mo laulahi, pea ma'u ai 'a e feta'aki. Kuo a'u eni ki he 'epoki fo'ou 'o e kuonga ko e vala feta'aki kae hu'i atu 'a e vala lou'akau.

Ko e taha'i sivilaise ma'olunga eni 'o e fonua' ni, talu mei he kamata'anga 'o e ngaahi kuonga, ko 'enau 'ilo pē 'a e ngaahi naunau fakaloto fonua ke kofukofu 'i 'aki honau sino, he na'e akefu'u, pea akeloto he to'utangata 'a e faka'apa'apa mo e 'apasia.

Na'e 'ikai fuoloa 'o fakatatau ki he Tala mei mu'a. Kuo toe fatu pē mei Falehanga ke teuteu 'i honau vala feta'aki, 'aki e sisi lou'akau, sisi kakala, mo e kahoa kakala, ko 'enau mōifua ki he Hau. Ko hono fakateunga 'o e vala feta'aki, na'a nau ha'i pē he funga vala feta'aki ko hono fungani.

Kae hokosia e taimi ne nau fakakaukau ai ke tā teuteu 'i pē 'a e vala feta'aki. Ko ia ai na'a nau tutu'u hifo leva e lau 'i 'akau mei he fu'u niu, pea ha'alo e tu'aniu 'o takatakai 'aki e kavele 'i-pulu 'o e niu motu'u. Na'e toki tui 'aki ia e ngaahi fakatāta he lau 'ikaka ko e kupesi tā teuteu, ko hono fakateunga 'o e Kātoanga Fakahōifua.

Ko e ngaahi fekumi 'a e to'utangata na'e 'ikai pē te nau toe mavahe mei natula mo hono 'ātakea. Ko e uho eni 'o e lotumu'a, he na'e mahino ai ki he to'utangata 'o e kuonga ko eni, kuo 'osi fakanāunau honau 'ātakea mei Pulotu, ke nau tutupu ai, nonofo ai, mo mo'ui ai.

Ko ia ai na'e kei tu'uholoaki ai pe fekumi ki he kili 'i 'akau. Na'a nau vau leva e kili 'i-koka, pea nau hae kuluki e fau 'o lalanga'aki e *Fau Taukoka* 'o fa'oaki ai e koka pea afuhi'aki e vai 'o tatau, pea ma'u ai e huhu'a lanu kulokula fakapōpō'uli.

Kuo toe fakae'a mai heni hono faka'inasi 'o e kakai Tonga 'i he fa'ahinga talēniti ki hono fatu 'o e fakalanu ke hangē ko e natula 'o e 'umata. Na'e toe vau leva e kili 'i-tuitui 'o tatau, pea ma'u ai e lanu kulokula maama, ko e me'a hu'i ia 'o e koka. Na'e toki nofo hifo leva e fefine 'o Falehanga 'o hu'i e koka 'aki e tuitui 'o ma'u ai e *Tai*, pea ka tonu hono hu'i, 'e toki lau ia kuo melie, pea 'e piki-e-tai he feta'aki ko e pikitai.

A'usia 'O e Fekumi Vala Tonga

Na'a nau toki folahi fakatoka leva 'a e kupesi, pea tatala mai e feta'aki 'o folahi he funga kupesi, 'o nau toki vali'aki e koka kuo Tai ko 'enau koka'anga. Kuo piki e Tai he na'e hu'i e koka 'aki e tuitui ke melie, pea ta'imālie ai 'enau fakatu'amelié. Kuo ola e fekumi mei Falehanga pea kuo ma'u e koloa fungani 'o e nofo faka-sosiale ko e NGATU. Ko e vala fungani 'o e Tonga ko e Vala Ngatu.

Ko e fatungamotu'a 'o e koka'anga ko e ngāue fakataha mo uouongataha

'o fakakautaha mo fakakolo. 'Oku 'ikai pea he 'ikai malava ke koka'anga toko taha ha taha, ko e ngāue fakakautaha mo uouongataha. Ko ia he hili ange pē 'a e koka'anga, 'e hoko leva mo hono ngāue lahi 'e taha ko hono auni 'o e ngatu ke tauaki. Pea ka toki lava ia 'e toki takai leva fakalaunima pe lautefuhi 'o hili ki fata, ko e taha 'i koloa fakafonua 'o e fakahōifua.

Na'e faka'ilonga 'i foki mei Falehanga ko e taha 'o e ngafa 'o fafine meī he koka'anga, ko e lālāngā. Na'a nau tō mo tā lou'akau 'o tauaki ke mōmoa mo lanu hinehina, pea ka fiema'u ke lanu 'uli'uli na'a nau tata 'o e lou'akau ko ia he kele 'o e anovaī. Na'e ai mo e fa'ahinga lanu 'e taha ko e lanu faka'ahu, 'a ia na'a nau faka'ahu pē he kohutu'u 'a e 'ahū.

Ko e lanu melo momohō na'a nau vali 'aki ia e lahe, pea na'e lahi hono fakalanu'aki ia 'a e ta'ovala lōkeha. Na'e ai mo e ngaahi lanu kulokula na'a nau ma'u meī he 'akau ko e loa, pea hangē ko e lanu engeengā na'a nau ma'u ia meī he nonū. Ko e fakalanu na'a nau ngaahi faka-Tonga pē 'o tau ma'u pea tolonga, pea nau fakahingoa pē ko e lanu mei Falehanga.

Ko e toe fekumi lahi foki na'e fai ki he lou'akau 'o hangē pē ko e ngāue na'e fai ki he tutū. Na'a nau takai e lou'akau ko e ngaahi takainga-lou'akau 'o fokotu'u pē 'i fale ko e teu ke lalanga.

Pea ko hono teuteu 'o e lālāngā na'a nau toe vete leva 'a e ngaahi takainga-lou'akau 'o ha'alo'aki 'a e nge'esi fingota. Ko e taumu'a hono ha'alo' ke mafolofola lelei mo molemole. Pea ka hili ia na'a nau toki tohi loloa 'o lau iiki mo lau lalahi ko e AU ke fatu'aki e lālāngā. Ko e taimi mahu'inga taha eni 'o e lālāngā, ko hono fatu 'o e ngaahi matalalāngā 'aki 'a e AU na'e tohi. 'E makatu'unga leva ai 'a e lelei mo tonu 'o e lalanga 'o ha papa pe fala, lā pe ta'ovala, pea pehē foki ki he fihu pe kie

Kae kehe, na'e taku pē lea 'o Falehanga mei ono'aho. **Ko e papati pē ka na'e lalanga.** Na'e 'ikai foki ke ngata pē he lālāngā mo koka'anga, ka na'a nau toe tui kakala 'o nau sisi mo kahoa ko fakateunga 'o e Fakahōifua. Ko ia ai kuo hoko pē a Falehanga ko fatungamu'a 'o e koloa faka-Tonga ki he ouau fakafonua 'o e 'apisia me he lotumu'a

Teunga ki he ngaahi ouau fakaTonga

Mali

- Ko e vala to'onga 'a e ongome'a mali
- Tui pe hona kofu lelei pea toki ha'i 'a e ta'ovala

- Lolotonga ni 'oku lahi hono ngaue 'aki 'a e teunga mali fakapalangi.

ta'ovala

- Ngafingafi
- Vala to'onga
- Kie
- falavala

Fai'aho

- Vala kie
- Vala ngaahi mei he feta'aki
- Teunga lelei pe / kofu pea ha'i mo e ta'ovala

Lotu

- Kofu mo tupenu 'a e kakai fefine pea ha'i mo e kiekie
- Tupenu mo sote pea kote mo e matu'a pea ha'i mo e ta'ovala
- Suti fakapalangi pe kakai 'o e kuonga ni tatau pe fefine mo e tangata ki he lotu

Faiva

- Lokeha
- Sisi kakala, sisi lousi
- Tui vesa pa'anga kapau ko e kailao
- Tekiteki ngaahi mei he fulufulu'i moa pe ko e tavake
- Vala ngatu
- Teunga tau'olunga (sisi fale, teunga fakalala, teunga ngaohi mei la'I 'akau)

Putu

- Taupatetele
- Ta'ovala pulou
- Ha'i mo e aveave
- Teunga 'uli pe tauanga'a
- Ta'ovala faka'ahu

Talanoa 'o Teputepu'imaka.

Ko Teputepu'imaka na'e tupu 'ia 'Ala ko e 'ofefine 'o e Tu'i Pelehake ko Vahenga. Na'e mali mo Fanua. Na'a na nofo Pelehake. Taimi 'eni ne kei kai tangata ai 'a Tonga ni ko e tu'i 'o e taimi ko l ako Fanga'one'one. 'A ia ko e tala ko e feitaumafa 'a e ha'a 'e taha he 'aho. 'A ia ne 'osi mahino 'a e 'aho 'e feitaumafa ai 'a e ha'a 'o Fanua he na'e pole pe ia. Ne faitama 'a 'Ala pea ne hahanu kia Fanua pe ko e 'ai ko hai 'e tauhi ia mo 'ena tama. Ne iku 'o na hola ki lotofonua 'o toitoi he 'ana. Na'e malu 'aupito 'a e 'ana he na'e fetepu'epu'i 'a e maka. Ne fa'ele'i 'ena tama . Ne na hifo atu ki he fanga ko Laulea mo e hifo mai 'a e fu'u vakaloa koe kainga Lapaha ko hono kumi kinaua ke 'ave hona ha'a ke feitaumafa ki he Tu'i Tonga. Ne hola ongomatu'a ki he 'ana. Ne fekau 'e Teputepu'imaka ke na nofo pe kae hu ki tua'a. Na'a ne paki 'a e tepu'epu'i maka 'o tolo

‘aki ‘a e kakai. Na’a ne teke ‘a e fu’u vakaloa na’e teke pe ‘e Teputepu’imaka ‘a e vaka ‘o fakahake ‘i Lapaha he fanga ko falemei. Na’e ofo hake ‘a e Tu’i ‘o ne ‘afio’i ‘a e me’a ‘oku hoko. Na’e fekau he Tu’i ke halahala hifo ‘a e la ‘o e vaka pe paki hifo mo e lau ‘o e ifi ‘o tui ke nau hu louifi kia Teputepu’imaka.

Tala ‘o e ta’ovala mei he Ha’a Fokololo ‘o e Hau

Pehe koe kuonga ‘eni ne kei vala lou’akau ai ‘a e kakai. ‘A ia ne talaki ai e toutai ‘a e kau Ha’apai ke nau teuteu ke fotu’aki ki he katoanga ‘inasi ki he Tu’i Tonga. Malie ne ‘ikai ha matanagi ka na’e ola lelei ‘a e ‘a ‘enau toutai, ‘I he fangafanga a’u mai ke kite ‘a ‘Eua ne to e taufa ‘o fatulisi pea mana. Ne hao mai ki he motu ko Malinoa. Ko e fakahinga ‘e he kau ‘Uvea ko e malino a ‘a ia ko e nonga. ‘I he ‘enau tu’uta mai ki Mu’a kuo nau toe faka’ise’isa he feifeiavale honau vala lou’akau ‘i hono halu ‘e he matangi mo e tahi he fakaevahane too. Ne fekau leva ‘e Tuita ko e taki he folau ke halahala e la ‘o e kalia ke nau vala. Ko e la ‘o e vaka he kuonga koe ko e lau’i fa . Na’e ofo ‘a e Tu’i Tonga he teunga fo’ou ‘a e kau toutai Ha’apai pea na’e to ai honau koloa ‘o ui koe ta’ovala. Ko e ta’ovala ‘a e teunga faka’apa’apa fakafonua. Na’e kamata he to’utangata ko ‘eni ‘a e ta’ovala la ‘onau hula ai ki honau ‘otua mu’a. Ko e tukunga ia ‘o e ta’ovala na’e pau ke toe ‘aofivala mo e Tu’i ko ‘ene faka’apa’apa ki hono kakai.

Ngaue

1. Hiki mai ha teunga ‘oku tala ko e Tonga kita. (SL1)
2. Tohi mai ‘a e fa’ahinga lou’akau ‘oku ngaohi ‘aki ‘a e ta’ovala. (SL1)
3. Tohi mai ‘a e ngaahi ‘akau ne ngaohi mei ai ‘a e vala ‘o e kakai Tonga. (SL1)
4. Fakamatala ki he fa’ahinga teunga na’e ngaue tukupau ‘aki pe ia ‘e ha fa’ahinga kakai, kolo pe ha’a ‘o ka hoko ha fa’ahinga katoanga pe ouau fakafonua. (SL2)
5. Hiki mai ha fa’ahinga teunga kuo ohi mai ‘e he Tonga mei tu’apule’anga. (SL2)
6. Fakamatala’i ‘a e fatongia ‘o e teunga ‘i he anga fakafonua pea ‘omai mo ha fakatata. (SL2)

7. Tohi mai 'a e fa'ahinga kehekehe 'o e ta'ovala. (SL2)
8. Fakamatala'i 'a e fatongia 'o e ta'ovala. (SL2)
9. Fakamatala'i 'a e 'uhinga 'o e faa'i kaveikoula. (SL3)
10. Fekumi ki he tupu'anga 'o e hu louifi. (SL3)
11. Fakamatala ki he makehe'anga 'o e ta'ovala mei ha toe teunga fakafonua 'i mamani. (SL3)
12. Fakamatala ki he tupu'anga 'o e ta'ovala 'I he'ene fekau'aki mo e Ha'a Fokololo 'o e Hau. (SL3)

13. Fakamatala ki he tupu'anga 'o e ta'ovala 'i he'ene felave'i mo Teputepu'i maka. (SL3)

14. Fakahoa 'a e tupu'anga 'o e ta'ovala 'i he talatupu'a 'o Teputepu'imaka mo e ha he tala 'o e Ha'a Fokololo 'o e Hau.(SL3)